

У статті проаналізовано рослинна символіка в українських народних історичних піснях XV – поч. XVIII ст. Виявлені характерні риси рослинних образів у фольклорному тексті, з'ясовано значеннєво-функціональне наповнення цих образів в історичних піснях.

**Ключові слова:** історична пісня, символ, рослина, дерево, кущ, трава.

In the article it is analysed vegetable symbolism in the Ukrainian folk historical songs XV – poch. XVIII ct. Found out the personal touches of vegetable appearances in a folklore phototypograph it is found out value functional filling of these appearances in historical songs.

**Key words:** historical song, character, plant, tree, bush, grass.

## РОСЛИННА СИМВОЛІКА В УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ІСТОРИЧНИХ ПІСНЯХ XV – ПОЧАТКУ XVIII ст.

Символіка будь-якого народу є важливим чинником творення національно-культурної картини світу. Маючи глибокі знання системи національних символів, ми можемо усвідомлювати не тільки картину світу, а й зрозуміти, як формувався духовний скарб наших предків.

Багатовікова історія української історичної пісні, її невичерпне багатство, її духовна сила сприяли закріпленню в ній великої кількості символів, у яких відображалися найрізноманітніші сторони життя українського народу. Необхідність першочергового розгляду саме символів зумовлена тією універсальною роллю, яку вони відіграють у творенні фольклорного тексту.

Незважаючи на велику кількість робіт присвячених символу в роботах видатних учених XIX ст. М. Костомарова, О. Потебні, М. Сумцова, І. Франка,

Ф. Колесси та ін. [8, 13, 19, 23, 7], XX – поч. XXI ст. О.Таланчука, О. Потапенка, М. Дмитренка, В. Коцура, В. Войтовича, О. Братка, В. Давидюка, Е. Гаврилюка, І. Шведа та багато ін. [21, 17, 18, 2, 1, 4, 3, 24], мало уваги приділено проблемі символу в українських історичних піснях. Саме тому *актуальним* на сьогодні залишається символіка історичних пісень.

Основна *мета* роботи полягає у дослідженні рослинних символів українських народних історичних пісень. Поставлена мета передбачає розв'язання таких *завдань*: проаналізувати семантику рослинних символів через текст пісень, дослідити правила відбору образів окремих рослин у символічну систему та простежити механізм переходу символів у сферу художнього світу фольклору, виявити характерні риси рослинних образів у фольклорному тексті.

Практично в усіх найдавніших сакральних контекстах рослина виступає як різновид «світової рослини» – так званого світового дерева. Символ дерева, рослини у розвитку людських уявлень про світ є провідним, а в деяких традиціях – єдина тема мистецтва аж до початку буддійського та християнського етапів розвитку. Символ дерева пов'язується з первісною анімістичною теорією природи, втіленням чоловічої та жіночої основ. Особливо чітко цей зв'язок видно на тій стадії людської думки, коли на дерево дивилися як на свідоме особисте єство, в якості цій воздають йому поклоніння і дари [22]. Найстійкішу асоціацію чоловіка у піснях спостерігаємо з дубом, явором, жіночу – з калиною, берізкою. У словнику слово **дуб** має значення «багаторічне листяне дерево з міцною деревиною» [12, с. 619]. Семантичний обсяг слова дуб містить значення «сила, міць», що становить підставу для порівняння названого дерева з юнаком. В піснях спостерігаємо лише вказівку на виявлення семантики символу: «Ой не шуми, луже, дуже і ти, зелений дубе! // Бо під тобою, зелений дубе, вся баталія буде! // Ой за лугами, за берегами схилилися віти, // Засідають вражі ляхи

Перебийноса вбити» [6, с. 192]. «Дуб – символ чоловічий. У піснях він постійно означає чоловіка, переважно молодця» [8, с. 223].

Колір зелений, який використовується зі словом **дуб** або **явір**, вносить відповідні смислові доповнення «молодість» до його центрального символічного значення: «Ой вже ж бо я посаг мала // Під явором зелененьким, // Та й з турчином молоденьким» [6, с. 136. Див. також: 23, с. 127].

Частина аналізованих текстів подає дуб, явір як символічно значущий елемент із значенням «місце», де сидить, лежить, стоїть козак: «Як козака турки вбили, // Під явором положили, // Під явором зелененьким, // Лежав козак молоденький» [6, с. 106]. Тому в таких піснях слово виступає у своєму предметно-номінативному значенні, проте не втрачає цілком символічного навантаження; дуб, явір тепер не скільки вказує на юнака, скільки виступає ознакою його сили та краси: «Прип'яв козак кониченька, // Прип'яв козак вороного // До явора зеленого, // До пакола дубового» [6, с. 150].<sup>1</sup>

Крім того, «явір – символ печалі, нещастя і туги» [8, с. 237].

Ефект символізації досягається і з допомогою поетичного паралелізму – двочленної будови тексту: «Там на полі два явори, // Третій зелененький, // Лежить, лежить а в шпиталі // Жовняр молоденький» [6, с. 108]; «Стоїть явір над водою, в воду похилився. // Іде Сава з Немирова, тяжко зажурився» [11, с. 177]; «Тешуть явір, тешуть явір, тешуть зелененькі, // Лібонь, хоче умерти козак молоденькі» [9, с. 43].

Однією з найпоширеніших рослин в українській народнопоетичній творчості є **калина**. Символічне навантаження слова пов'язується з гамою символічних тлумачень, які функціонують у відповідному пісенному контексті. Калина набуває у пісенних текстах загального символічного значення «вродлива дівчина». Символічну спорідненість калини і дівчини, як вважав О. Потебня, можна виявити у близькості слова й особи на основі

---

<sup>1</sup> У пісні «Гонять, мамко, на сторожу» прип'яв коня до «дубонька зеленого».

спільної ознаки «красна». Учений визначив слово калина насамперед як «символ дівоцтва, краси й кохання» і постійні означення ясна, красна, жарка, червона співвідносив із поняттям вогню [13, с. 311-313].

Явище синтетичного паралелізму сприяє утворенню відповідних парних конструкцій: «похилилася» – «засмутилася», «піднімемо» – «розвеселимо». Зафіксоване слово калина, що стає символом рідної землі, за яку гинуть козаки: «Ой не розвивайся ти, зелений дубе, // Бо на завтра мороз буде! // Ой не розвивайся, червона калино, // Бо за тебе, червона калино, не один тут згине» [6, с. 191]. У цих рядках виникає асоціативно зелений дуб – молодий козак, мороз – бій, червона калина – жінка, рідна земля, Україна. Зберігаючи основне значення, в історичних піснях калина отримує нові додаткові відтінки. Слово калина у свідомості українців викликає стійкі асоціації – це символ України. Калина є двійником (супутником) долі жінки, яка є основою незнищенності роду і неперервності часу, спрямованого в майбутнє. Сучасна трансформація образу калини в символ України зумовлена саме цими двома основними значеннями образу-символу: медитативності і жіночності, життєтворчого начала. Символічне значення «Калина-Україна», «рідний край», що не фіксується в жодній іншій національній культурі, є власне українським.

Символом, що закріпився у свідомості українців із трагічним значенням, в історичних піснях є **береза**, що поглиблює семантику іншого слова-символу, – зозуля. Символ зозуля посилюється не менш трагічною двоплановою символікою образу берези: «Ой у лузі, лузі // Береза стояла, // А на тій березі // Зозуля кувала // Питалась зозуля // В тієї берези // «Ой березонько, // Та чого ж ти не зелена?» [6, с. 153].<sup>2</sup> Слово «не зелена» має символічне значення «страчена молодість, краса». Береза як символічне позначення «дівчина» поєднується зі словами зелена, біла. Усі вони входять до семантичного поля аналізованого слова, указують на ознаки, що

---

<sup>2</sup> У збірці [20, с. 675] 3. Доленги-Ходаковського пісня починається з питання «Береза, чому ти не зелена».

виявляють певну уявну подібність. Біла береза, у якому колористична ознака виявляє зв'язок із природним забарвленням людського тіла. Традиційне також уживання словосполучення зелена береза, де «зелена» домінує, і означає «молода». Фіксуємо також березу, як місце події, тобто є символічно значущим елементом системи «пейзажних символів»: «З-під білої березоньки, // З глибокого яру» [6, с. 229].

У досліджуваних текстах як назва горіха часто вживається слово **ліщина**, яка набуває у піснях відповідного символічного навантаження: «Прип'яв коня до ліщини, // А сам пішов до дівчини» [6, с. 148].

Асоціативний зв'язок **клен, сосна** – смерть виявляємо у пісенному тексті, де будівання з дощок труни порівнюється з будіванням хором: «Нащо, мати, справу дбати! // Треба дощок добувати, // Хоромину будувати! // Дай три доски кленовії, а четверту соснову, // Без двер хата, без віконць, // Бо вже прийшов йому кінець!» [6, с. 113].

**Похилені лози та віти** у загальній системі фольклорної символіки належать до «нижнього» символічного рівня, отже, виявляють трагічне забарвлення, асоціативно пов'язане з поняттям смуток, сльози, смерть, наштовхують на сприйняття трагічної події та зумовлюють відповідний розвиток пісенного сюжету: «Ой понад лугами, понад берегами похилилися лози, // Загадав же нам та пан Перебийніс, щоб були перевози. // Ой понад лугами, понад берегами густі очерети, // Загадав же нам пан Перебийніс, щоб варили вечеряти. // Ой понад лугами, понад берегами похилилися віти, // Бережися, пане Перебийніс, хочать тебе ляхи вбити» [6, с. 193].

Колючий кущ **терен** у історичних піснях виступає у складі з дорогою, і набуває символічного значення «перешкода на шляху», бо у семантичній структурі спостерігаємо сему «колючий»; відповідно і слово дорога, яка поєднується зі словом терен, має сему «важкість». Крім того, слово терен асоціюється з болем і кров'ю, бо тернові шипи дуже сильно колються, та стражданням, небезпекою: «Виломлю терниночку // Да поведу по видочку: //

– Встань, милий, татари йдуть, Татари йдуть, тебе візьмуть» [20, с. 676]. До того ж, кров завжди у піснях з'являється в текстах із указівкою на смерть, нещастя, страждання: «Ой кінь біжить дорогою, // Тещу веде терниною, // Терня ноги пробиває, // Кровця сліди заливає // Чорний ворон залітає, // Тоту кровцю іспиває» [6, с. 87].

Назви трав'янистих рослин в українських історичних піснях стають символічним позначенням людей. В основі формування символічного значення слова **хміль** здебільшого покладено паралелізм – двочленної побудови тексту: «Чи не той то хміль, // Що коло тичин в'ється?.. // Ой той то Хмельницький, // Що з ляхами б'ється» [6, с. 181. Див. також: З. Доленга-Ходаковський 20, с. 680]. М. Костомаров ще виділяв у семантичній структурі символічного значення слова хміль компонент «хоробрість», «відвага» [8, с. 178]. У попередньому прикладі це чітко простежується. Найчастіше слово хміль пов'язане зі словом витися. Але в історичних піснях, на відміну від ліричних, де витися означає «залицятися, женитися», витися, на нашу думку, означає «боротися». У пісенних текстах вживається словотвірний варіант хміль-дерево. Виділення семи «дерево» у семантичній структурі слова сприяє розвиткові додаткових смислових відтінків – «сила», «витривалість», що підсилюють основне слово хміль, яке виступає з символічним значенням «козак»: «Чи не той то хміль-дерево, // Що по валі в'ється, // Чи не це то козак Нечай, // Що з ляхами б'ється?» [6, с. 230].<sup>3</sup>

Прізвище Хмельницького, походячи від слова хміль, побуждала називати його просто Хмелем, бо у народі існував символ, який підходив до характеру Богдана.

У контексті пісень спостерігаємо актуалізацію коліру «червоний» до слова **мак**, трав'янистої рослини з червоними квітками: «Ой по горах сніги

---

<sup>3</sup> У збірниках цей уривок відрізняється окремими словами, порівняйте: «Ой ци той то хміль, що по дереві в'ється ? // Ой ци той то козак Ничай, що з ляшками б'ється?» [9, с. 36]; «Чи не той то хміль, що високо в'ється, // Чи не той то козак, що з ляшками б'ється? // Чи не той то хміль, що у пиві грає, // Чи не той то козак Нечай, що ляшків рубає? Чи не той то хміль, що у пиві кисне, Чи не той то козак Нечай, що ляшками тисне?» [20, с. 683].

лежать, // По долинах води стоять, // А по шляхах маки цвітуть, // То ж не маки червоненькі – // То козаки молоденькі // Битим шляхом у Крим ідуть...» [6, с. 159]. Крім того, у тексті маки виступають в символічному значенні «козаки» [8, с. 176], що є протиставленням: *маки червоненькі – козаки молоденькі*. Червоний колір асоціюється з поняттям кров (кривавий), але колір може безпосередньо і не виділятися, а актуалізується завдяки вживанню слів зсікати, рубати, ранитись: «Не хотіли вражі ляхи срібла-злота брати, // А воліли Нечаєнька в дрібний мак зсікати [6, с. 203], або «Покотилась головочка // Так, як маківочка, // Вилетіла душа з тіла // Так, як ластівочка» [10, с. 215].

Сема **трава** в історичних піснях входить до одного асоціативного поля зі словом смерть: «Гороньками вітер віє, // Долинами трава шумить, // Річеньками вода біжить, // Аж там козак забит лежить» [6, с. 103]. Синонім до слова трава – зілля, поєднується зі словом зарости, що активізує значення «забути»: «Ой з гори, з гори вітер повівав, // Дунай висихав, зіллям заростав, // Зіллям-трепіттям, всіляким цвітом» [6, с. 92].

Окрему групу становлять загальні просторові назви, як-от: **ліс, діброва, гай**. Ліси допомагали вижити людям: годували ягодами та грибами, давали деревину для житла, зігрівали своєю деревиною, полювання давало шкіру та м'ясо. Поодинокі зауваження про символічне значення таких назв знаходимо в О. Потебні, який указував, що «ліси були у слов'янських язичників предметами особливого поклоніння, бо всі світлопоклонники вшановували рослини як вияв щорічної діяльності світлоносного начала» [15, с. 49]; і у М. Костомарова «Близкість людини до природи різко виражається у пісенних відношеннях до лісу... До лісу звертаються, як до істоти, яка спроможна прийняти участь у людських почуттях» [8, с. 256]. У піснях найчастіше такі просторові назви виступають у своєму номінативному значенні й указують на обставини, місце подій: «Приблудився він до гаю, // До дрібненького ручаю // І став коня напувати» [6, с. 132]; одночасно вони можуть мати

додаткову символічну функцію, підсилюючи основне значення ключових символів, тому виконують роль символічно значущих елементів: «Ідь же, сину, до лісойка, // Сядеш собі за бучейка, // Прилетить там зозулечка, // Зозулейка ріднейкая!» [6, с. 163]. Свою символічну функцію загальні назви цього типу отримують не через переносне значення і не через паралелізм, а завдяки сформованому віками світогляду українців.

Символічне значення загальної назви нерідко пов'язане із твірним символом, від якого вона виникає. Найчастіше у фольклорі діброва звичайно пов'язана з парубком, постійною символічною формою позначення якого є слово дуб. Але в історичних піснях діброва позначає і дівчину: «Зеленая дубровонька, // Чого рано зашуміла?// «Ой як же мні не шуміці, // Через мене татари ідуть. // Шабельками гольє тнуть, // Везуть волиночку, // Молодую україночку» [6, с. 81].

У варіантах пісні «Ой з-за гори високої» (Пісня про Данила Нечая) часто звучать рядки: «Ой у лісі, в лісі та в зеленому гаю,<sup>4</sup> // Ой крикнули козаченьки: // «Тікаймо, Нечаю!» [6, с. 209]. Діброви, гаї, ліси були захистом від нападів, де можна сховатися, або напасти зненацька на ворога.

Найчастіше у піснях слова ліс, гай вживаються у словосполученні «темний ліс», «зелений гай». Символічно значущий елемент переважно виконує допоміжну функцію, є назвою із загальним значенням «місце події»: «Ой у Краснім на ставочку // Туман осідає; // Чатовали козаченьки // У зеленім гаю» [6, с. 201]; «Посилає під ліс темний на могилу, // На могилу на вартину» [6, с. 139]. Але можна розглянути це й по-іншому, зелений гай – молоді козаки, темний ліс – небезпека, нещастя. Також можна припустити, що символічне значення зелений гай пов'язане з «затишком, притулком, своєю землею», а темний ліс – з «розлукою, чужою землею», тобто реалізується архетип на модель свій-чужий: «Ой за гаєм, гаєм зелененьким, //

---

<sup>4</sup> Або «Ой з-під гаю, гаю зеленого», «Ой з-за гаю, гаю зеленого».



Ой за лісом за темненьким, // Ой там грає козак Нечай // Коником вороненьким» [6, с. 224].

Отже, у поезиї історичної пісні функціонує комплекс яскравих символів, які, пройшовши етапи осмислення, не тільки універсалізувались до рівня символів, але й закріпились як домінантні, це ми і бачимо у рослинному світі (дуб, явір, калина, береза та ін.) У фольклорі вони відіграють роль своєрідних семантичних матриць. Традиційні слова-символи, семантика яких формується на загальномовній основі, відбивають національні особливості в мові та жанрі. Слово-символ, беручи участь у художньому моделюванні дійсності, сприяє регенерації змісту й у тих ситуаціях, де об'єкт, позначуваний семою, безпосередньо не виявляється, утілюючись у іншому образі. Зафіксовані у процесі роботи приклади семантичної кореляції засвідчують виразні і частотні співзвучності або й цілковиті значеннєві збіги різних символів чи їх образів.

### **СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ**

1. Братко О. А. Уявлення про світобудову та їх відображення в українській національній символіці: нова наукова гіпотеза / О. А. Братко. – К. : Знання, 1990. – 28 с.
2. Войтович В. М. Українська міфологія / В. М. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.
3. Гаврилюк Е.Є. Рослинна символіка в контексті української календарної обрядовості: проблема семантико-функціонального аспекту: Дис...канд. філол. наук. 10.01.07. / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – Київ, 1999. – 188 с.
4. Давидюк В. Ф. Первісна міфологія в українському фольклорі (синхронічно-хронологічні аспекти) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : спец. 09.00.12 / В. Ф. Давидюк. - Київ, 1998. – 41 с.

5. Дмитренко М. Українська фольклористика: історія, теорія, практика / М. Дмитренко. – К. : Народознавство, 2001. – 576 с.
6. Історичні пісні : збірник / Упоряд. І. Березовський [та ін.]; нотний ма-теріал упоряд. А. Гуменюк. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 1067 с.
7. Колесса Ф. Фольклористичні праці / Ф. Колесса. – К. : Наук. думка, 1970. – 412 с.
8. Костомаров Н. И. Славянская мифология: исторические монографии и исследования. – М. : Чарли, 1995. – 588 с. – (Актуальная история России).
9. Народні пісні в записах Григорія Ількевича / Упоряд., прим. Г. Дем'яна, Р. Кирчіва. – Львів : Каменяр, 2003. – 140 с. (Українські народні пісні в записах письменників).
10. Народні пісні в записах Івана Манжури / Упоряд., вступ. ст. і прим. Л. С. Каширіної; худож. В. І. Лопата. – К. : Муз. Україна, 1974. – 351 с. : іл. – (Українські народні пісні в записах письменників).
11. Народні пісні в записах Степана Руданського / Упоряд., вступ. ст., прим. Н. С. Шумади. – К. : Муз. Україна, 1972. – 292 с.
12. Новий тлумачний словник української мови : у 3-х т. / Уклад. : В. В. Яременко, О. М. Сліпущко. – К. : АКОНІТ, 2003. – 862 с., 926 с., 926 с.
13. Потебня А. О некоторых символах в славянской народной поэзии // Потебня А. А. Слово и миф. – М. : Правда, 1989. – С. 285-378.
14. Потебня А. А. О некоторых символах в славянской народной поэзии / А. А. Потебня. – Х. : Типография ун-та, 1860. – 155 с.
15. Потебня А. А. Слово и миф / Сост. А. Л. Топоркова; отв. ред. А. К. Байдурин. – М. : Правда, 1989. – 624 с.
16. Сало Г. Символ та архетип у народній ліро-епічній творчості українців / Г. Сало // Вісник Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2005. – Вип. 76. – С. 127-135. – (Філологічні науки).

17. Словник символів / за ред.: О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Народознавство, 1997. – 156 с.
18. Словник символів культури України / за заг. ред.: В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К. : Міленіум, 2002. – 260 с.
19. Сумцов М. К истории созданий малорусских исторических песен / М. Сумцов. – СПб., 1899.
20. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упоряд. О. Дей. – К. : Наук. думка, 1974. – 781 с.
21. Таланчук О. М. Українська народна космогонія: специфіка міфопоетичного мислення / О. М. Таланчук. – К. : Б-ка українця, 1998. – 309 с.
22. Тейлор Э. Первобытная культура / Э. Тейлор. – М. : Политиздат, 1989. – 573 с.
23. Франко І. Студії над українськими народними піснями / І. Франко // Франко І. Зібрання творів: В 50-ти т. Т. 42. Фольклористичні праці. – К. : Наук. думка. – 1984. – 694 с., іл.
24. Швед І. Коди й архаїчна міфоепічна модель світу слов'ян / І. Швед // Міфологія і фольклор. – 2008. – №1. – С. 47-53.